

ТОМАС МАРТІН

# ФОКІОН

**ДОБРОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН  
У РОЗКОЛОТОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

*Переклав з англійської  
Роман Осадчук*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

[Почитати опис, рецензію і купити можна на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

# ЗМІСТ

|                                 |                                                     |     |
|---------------------------------|-----------------------------------------------------|-----|
| <i>Розділ перший</i>            | Фокіон і загибель<br>атенської демократії .....     | 11  |
| <i>Розділ другий</i>            | Відкриття небезпечного світу .....                  | 23  |
| <i>Розділ третій</i>            | Як виправдати очікування,<br>коли ти підліток ..... | 35  |
| <i>Розділ четвертий</i>         | Вишкіл для військової служби .....                  | 53  |
| <i>Розділ п'ятий</i>            | Знайомство з атенською<br>демократією .....         | 65  |
| <i>Розділ шостий</i>            | Початок державної кар'єри .....                     | 84  |
| <i>Розділ сьомий</i>            | Слава молодого капітана .....                       | 97  |
| <i>Розділ восьмий</i>           | Виклики середнього віку .....                       | 112 |
| <i>Розділ дев'ятий</i>          | Відносини з Македонією .....                        | 126 |
| <i>Розділ десятий</i>           | Пережити катастрофу .....                           | 142 |
| <i>Розділ одинадцятий</i>       | Наближаючись до початку кінця .....                 | 157 |
| <i>Розділ дванадцятий</i>       | Перед лицем катастрофи й помсти .....               | 169 |
| <i>Розділ тринадцятий</i>       | Пам'ять про Фокіона: тоді,<br>пізніше й тепер ..... | 186 |
| <i>Хронологія</i> .....         |                                                     | 199 |
| <i>Подяки</i> .....             |                                                     | 203 |
| <i>Примітки до джерел</i> ..... |                                                     | 204 |
| <i>Бібліографія</i> .....       |                                                     | 208 |
| <i>Примітки</i> .....           |                                                     | 213 |

## ФОКІОН І ЗАГИБЕЛЬ АТЕНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

**Ф**окіон Атенський (приблизно 402–318 роки до н. е.), проголошений «корисним і добрим громадянином» свого рідного міста-держави, найвідомішої демократії Давньої Греції, був обраний на найвищу державну посаду [стратега] в Атенах сорок п'ять разів, що значно перевищує досягнення будь-якого іншого атенця. Проте його дивовижна державна кар'єра, що тривала близько шістдесяти років, закінчилася катастрофою як для нього самого, так і для Атен. У вісімдесятирічному віці Фокіон, як найдосвідченіший член ради атенських магістратів, відповідальних за цивільні й військові справи, перебрав на себе роль урядового радника, коли в 322 році до н. е. один македонець, майбутній наступник Александра Македонського, наважився розпочати війну проти міста-держави. У цей небезпечний момент Фокіон запропонував політичні рішення, які були не лише непопулярними, а й значною мірою призвели до руйнування виплеканої атенської демократії. Розгромлені в битві з македонцями, Атени були змушені беззастережно капітулювати, намагаючись у такий спосіб уникнути знищення — ця принизлива поразка позбавила громадян поліса вельми дорогою для них політичної свободи як удома, так і за межами міста-держави. У своїх стражданнях і неспроможності захистити себе атенці звинувачували Фокіона. Розлючені й сповнені почуття помсти, вони переважною більшістю засудили його до смерті як зрадника.

Історія Фокіона дає нам нагоду замислитися не тільки над тим, де саме він припустився помилок і що призвело до руйнування атенської демократії, а й над тим, як його життєвий шлях може допомогти нам аналізувати й долати поточні кризи, від яких потерпають сучасні демократії. Ця ідея не нова. В останньому розділі книги я веду мову про те, що життя Фокіона й питання про можливості демократії (від *demokratia* — «народовладдя») як стабільної форми правління були важливою темою ще за часів Американської революції. Александер Гамільтон писав під псевдонімом Фокіон політичні маніфести, у яких стверджував, що демократія, яка дає виборцям необмежену владу ухвалювати всі рішення більшістю голосів, подібно до Атен Фокіона приречена на катастрофу. Гамільтон інтерпретував біографію Фокіона як доказ неминучості загибелі політичної системи, де рішення з кожного політичного і правового питання визначає більшість, що, використовуючи давньогрецьку термінологію, складається з так званих багатьох (the many — *hoi polloi*), тобто тих, які хоч і були громадянами, але не належали до соціальної еліти. Обравши для себе псевдонім Фокіон, Гамільтон намагався довести правильність власних поглядів на те, що новоствореними Сполученими Штатами не повинні огульно управляти виборці, що не мають ані визнаного соціального статусу, ані конституційних обмежень.

У світлі сьогоднішніх запеклих політичних дискусій про те, як краще структурувати управління, знову варто розглянути тривалу державну кар'єру Фокіона та його подальшу долю. Для такого розгляду нам необхідно повернутися до античних джерел, присвячених його життю (детальніше про них ідеться в примітках до джерел). Переважна більшість відомостей про Фокіона дійшла до нас завдяки Плутарху (приблизно 50–120 роки), визначному давньогрецькому автору, який був біографом і філософом, а також служив жерцем бога Аполлона у святилищі Дельфійського оракула. «Порівняльні життєписи» Плутарха, збірка біографій, де в кожному розділі автор порівнює відомого грецького діяча з відомим діячем Давнього Риму, стала надзвичай-

но популярною в ранньомодерний період і залишається такою донині.

У порівняльних життєписах Плутарха розглянуто характери, успіхи і невдачі обраних на розсуд автора персонажів, які слугують для читачів своєрідними взірцями того, як прожити власне життя. Плутарх, надзвичайно добре обізнаний з попередніми античними авторами, чиї твори містять відомості про історію Фокіонової доби і самого його життя, порівнює біографію Фокіона із життєписом Марка Порція Катона з Утіки, суперечливої статті в історії Риму I століття до н. е. Як мимовільний учасник внутрішньополітичної боротьби на своїй батьківщині, Катон, подібно до Фокіона, також прийшов до трагічного фіналу: врешті він звів рахунки із життям, а сама Римська республіка самозруйнувалася через жорстоку боротьбу за владу між Юлієм Цезарем і його супротивниками.

Характерно, що Плутархове «Життя Фокіона», написане приблизно через шістьсот років після смерті його героя, приділяє куди менше уваги історичним подіям з Фокіонової біографії, ніж його характеру й поведінці. Відсутність у Плутарха опису подій в Атеніях за життя Фокіона, на жаль, не компенсують інші античні джерела, що збереглися до наших днів. Тому часом найкраще, що можна зробити в сучасній біографії, це надати до значних періодів життя Фокіона контекстуальні відомості про згадані події без конкретних подробиць про його вчинки. Вивчаючи біографію Фокіона, маємо зосередитися на обставинах його життя та його доби, а також на тому, якою могла бути його ймовірна психологічна реакція на події і що він міг робити у відповідь.

Ключовим для розуміння Фокіона є визнання того факту, що в його часи від атенців очікували поведінки відповідно до непокитного почуття *належності* до своєї спільноти — спільноти, яка надзвичайно пишалася історією власних предків. Як неодноразово демонстрували сучасні психологічні дослідження, присвячені передусім теорії соціальної ідентичності, почуття

належності є однією з найсильніших емоцій, що спонукають як до єдності всередині спільноти, так і до конфлікту з іншими спільнотами. Саме цей фактор є визначальним для успішного функціонування демократії.

Народившись у заможній родині, Фокіон поступово зрозумів, що означає в умовах атенської демократії бути хлопчиком, а не дівчинкою, бути вільним, а не рабом. Завдяки власній сім'ї у перші два десятиліття життя він успішно витримав перевірку на законнонародженість у своєму місті-державі та пройшов складні обряди посвячення. Цей тривалий процес офіційно гарантував йому статус людини, що належить до суворо регламентованої спільноти громадян-учасників (саме чоловіків) атенської демократії. У дорослому віці Фокіон без вагань критикував як неназваних «багатьох», чії голоси визначали внутрішню і зовнішню політику Атен, так і більшість, яку вони утворювали. Проте він також регулярно й рішуче засуджував представників політичної еліти, які, на його думку, загрожували безпеці міста-держави.

Отож у нашому викладі маємо розглянути питання, пов'язані зі сказаним вище. По-перше, це питання реакції Фокіона на традиційні очікування щодо того, як чоловік-громадянин повинен публічно демонструвати свою відданість ідентичності громади, що її так цінували його сучасники. По-друге, і це дуже важливо, до яких імовірних наслідків призводили типові конфронтаційні висловлювання Фокіона на адресу інших громадян після того, як вони, очевидно, почали вважати його людиною, що не має справжнього почуття «належності» до них?

Досліджуючи характер Фокіона, Плутарх приділяє багато уваги риториці свого героя. Він особливо підкреслює його схильність до різких публічних висловлювань на адресу співгромадян з критикою їхніх політичних рішень, передусім коли йшлося про громадську безпеку атенців. Плутархове «Життя Фокіона» містить понад шістьдесят цитат різких висловлювань Фокіона в публічному житті. Жодна з них не є позитивною за оцінкою

його співгромадян. Критика інших з використанням гострої, навіть образливої мови була частим явищем у давньоатенському суспільстві й політиці, але Фокіон вирізняється послідовною різкістю висловлювань. На публіці він часто проявляв себе як агресивний промовець і гострий на язик нарікайло. Він нерідко зневажливо відгукувався про інших атенських громадян, особливо про тих, хто не був достатньо заможним і не міг вважатися представником вищого стану. Водночас завжди із честю служив у війську протягом десятиліть боротьби атенців з іншими греками та іноземними державами в IV столітті до н. е.

Привертає увагу той факт, що Фокіон відкрито цурався установлених норм чоловічого соціального життя у відносно невеликому, але елітному прошарку громадян, до якого належав за своїм походженням. Як ми згодом побачимо, він відмовлявся приєднуватися до вечірніх застіль, які частенько влаштовували його однолітки-чоловіки для обговорення політичних і соціальних питань, що зміцнювало їхні зв'язки як впливових осіб атенського суспільства. З іншого боку, маючи офіційні справи з неатенцями, Фокіон, здавалося, із чужинцями міг порозумітися куди швидше й був сердечніший, ніж зі своїми співвітчизниками. Саме тому важко назвати випадки, коли Фокіон справді намагався продемонструвати свою належність до інших атенців, хоча такий вияв спорідненості вважався цінним у будь-якій соціальній верстві.

Певна річ, Фокіон завжди залишався вірним своїй батьківщині й був готовий взятися за реалізацію тих заходів, які вважав необхідними для її захисту. Він також виявляв бездоганну порядність, не раз відмовляючись від величезних хабарів, які йому пропонували, щоб вплинути на його політичну позицію. Водночас він надто часто й дошкульно критикував своїх співгромадян, коли бачив, що вони не підтримують те, що, за його визначенням, становило національний інтерес Атен: збереження безпеки країни стояло для нього вище за всі інші міркування, включно із затаятою гординею співгромадян. У ті часи, коли незаперечне

домінування Атен як головної держави в центральному Середземномор'ї поступово слабшало, Фокіон непохитно обстоював політику, яка, на його думку, була найефективнішою для збереження так званої *сотерії* Атен як спільноти. Це давньогрецьке поняття буквально означає спасіння — тобто *порятунок* не лише завдяки власним діям, а й за допомогою інших. Фокіон погоджувався з думкою про те, що сотерія атенців має спиратися не тільки на власні зусилля, а й, за потреби, на зусилля інших людей — і завжди на добру волю богів.

У цьому контексті, оцінюючи в кінці своєї кар'єри суперечливі політичні пропозиції, які спонукали Атени до незручних компромісів з агресивними іноземними державами, маємо винести на перший план стурбованість Фокіона питанням безпеки, що межувала з одержимістю. За таких обставин його поради могли викликати запеклий спротив багатьох інших атенців, проте в цьому питанні він ніколи не поступався. «Приваблювати й надихати — це навіть краще, ніж бути багатим, як Крез!» — так можна перефразувати спостереження Плутарха про найліпшу стратегію для тих, хто хотів мати політичний вплив у грецькому місті-державі. Проте Фокіон однозначно відкидав таку думку<sup>1</sup>.

Рішуча відвертість Фокіона в питаннях політики була, безперечно, принциповою. Коли він радив своїм співгромадянам примиритися з іноземними можновладцями, проти яких ті воліли б чинити опір, то ніколи не робив цього тому, що таємно брав гроші від багатих чужинців за підтримку їхніх планів. До того ж він ніколи не зловживав службовим становищем і не розкрадав державних коштів, на відміну від деяких інших атенських політичних лідерів. Коли в середині життя його спіткала фінансова скрута, замість того щоб удатися до політичної корупції, він прийняв небезпечну пропозицію стати найманцем і воював за межами своєї батьківщини, намагаючись так відновити її процвітання. У приватному житті виявляв щедрість навіть до людей, з якими не був близький, коли ті відчайдушно потребували фінансової допомоги.

Фокіон уперше зробив собі ім'я в атенському суспільстві у свої двадцять з лишком років завдяки військовій службі. Коли ж йому було близько сорока п'яти, він також здобув визнання як політичний лідер. Фокіон брав активну участь у боротьбі атенців, що розпочалася в середині IV століття до н. е., за збереження своєї традиційної незалежності перед лицем загрози з боку нової агресивної держави — Македонського царства, яке прагнуло поширити свою владу на Грецію. Спершу Філіпп II, а потім також його син і наступник Александр III (Александр Македонський) докладали неабияких зусиль, щоб підкорити собі греків. Спроби атенців зупинити цих правителів не увінчалися успіхом ні у військовому, ні в політичному плані. Становище Атен значно погіршилося під час заворушень, що прокотилися по всій Греції в наступні роки після передчасної смерті Александра. Зрештою, майже всі співгромадяни засудили Фокіона, називаючи його отрутою (*pharmakos*), що спричинила катастрофічне падіння Атен у той буремний період. Більшість атенців не лише проголосували за його страту, а ще й продемонстрували всю силу свого гніву, викинувши його останки за межі міста. Громадяни Атен, серед яких колись був і Фокіон, тепер буквально викреслили його зі свого кола.

Таємниця приголомшливої долі Фокіона вражає ще й тим, що атенські громадяни вирішили збездістати людину, яку, попри її помітні недоліки у спілкуванні, самі свого часу офіційно відзначили почесним званням *Хрестос*. Цим багатозначним терміном іменували громадянина, який зарекомендував себе особливо «корисним і добрим» для суспільства. Можливо, Фокіона вшанували так на знак офіційного визнання його матеріальної підтримки атенців, які пережили сімейні трагедії. А можливо, воно було пов'язане з його успіхами полководця в битвах. Хоч би якою була безпосередня причина цієї відзнаки, поведінка Фокіона як громадянина загалом чітко відображає його непокхитне прагнення справді зробити себе корисним (*chrestos*) для своєї громади. Він завжди намагався спрямувати Атени на той

шлях, який, на його думку, був найкращим з погляду безпеки в часи, що ставали дедалі небезпечнішими. Якось він різко відповів співгромадянам, які дорікали йому за надто обережну політику як полководця в момент великої небезпеки: «О благословенні, насамперед обирайте безпеку!»<sup>2</sup>.

В останні роки життя Фокіона атенцям довелося зіткнутися з дедалі глибшою прірвою між пам'яттю про колишню вищість Атен серед грецьких держав та їхнім нинішнім значно послабленим зовнішнім впливом. Якщо раніше атенці жили в умовах незалежної демократії, то тепер їм доводилося пристосовувати свою політику до вимог монархів, які несподівано набули могутності на північ від них. Як бідкався один із сучасників Фокіона, маючи на думці атенське суспільне життя, атенський державний корабель зазнав «кораблетрощі». Емоційне потрясіння атенців від втрати своєї автономії різко посилювало політичні розбіжності, що вирували серед них як щодо внутрішньої, так і щодо зовнішньої політики<sup>3</sup>.

На жаль для Фокіона — і для Атен, — його судження як політичного лідера не відповідали викликам часу, що насувалися на місто-державу в доленосні останні роки його життя. Загалом, схоже, він прорахувався з тим, що саме слід було вважати найкращим для Атен в епоху чимраз гостріших політичних розбіжностей, виступаючи за політику примирення з македонцями, що надто сильно розходилося з думкою більшості його атенських співгромадян. Як виявилось згодом, найгіршим було те, що в період після смерті Александра Македонського Фокіон серйозно недооцінив надійність чужоземних воєначальників, з якими намагався домовитися про безпеку Атен, можливо, тому, що вважав їх членами суспільної еліти, а отже, чесними й гідними довіри.

Зрештою, співгромадяни затаврували його як зрадника саме через одне, безперечно, катастрофічне рішення, ухвалене у вирішальний момент під час низки жорстоких криз, у які поринули Атени. Проте, як ми побачимо, своєю звичкою до різкого

й самовпевненого критичного тону в публічних виступах Фокіон сам проклав шлях до власного політичного падіння. Така поведінка врешті-решт викликала осуд у його співвітчизників, адже в них склалося враження, що він постійно заперечує свою належність до них.

Фокіон помилявся, коли вважав, що атенці й надалі сприйматимуть його як людину, яка щиро бажає бути корисною і доброю для них, навіть коли постійно дорікав їм за їхні хибні судження й неправильні оцінки критично важливих ситуацій. На жаль, Фокіон не розумів, що бути добрим, тобто корисним, громадянином означає скеровувати свої зусилля в дещо інший напрям. Якщо коротко, то він не зміг усвідомити, як зробити так, щоб дбати про свою громаду загалом і водночас ефективно взаємодіяти з більшістю людей, які її становлять. Він поведився як батько, розгніваний на неслухняних дітей, що не корилися його наказам, покликаним забезпечити їхню безпеку, і не зміг переконати більшість співгромадян у тому, що він справді корисний і добрий, адже, як виглядає, таки був прив'язаний до *ідеї* міста-держави як спільноти, але емоційно не зміг прийняти свою належність до неї як *соціальну і психологічну реальність*.

Невдовзі після ганебної публічної страти Фокіона у 318 році до н. е. влада в Атенах опинилася в руках авторитарного режиму. Його автократичний лідер наказав ушанувати пам'ять Фокіона як героїчного захисника міста-держави, що постраждав від неосвіченого й безсердечного натовпу. Через два тисячоліття, як уже згадувалося вище, інтерпретація життя Фокіона набула ще одного разючого виміру: на початках Нового часу його вшановували як героїчного захисника «правильного» правління, що бореться з владою натовпу, та розглядали як приклад для наслідування в сучасному житті. У Франції XVII–XVIII століть, як і в Америці часів Революції, постать Фокіона знову виринула з небуття завдяки інтелектуалам, політикам і митцям, для яких він став світочем доброчесності й проникливості. Героїзуючи Фокіона, ці ранньомодерні коментатори засуджували

Фокіонову добу, яку вважали яскравим прикладом політичного безладу й несправедливості та асоціювали із впливом «багатьох». Для них доля Фокіона стала доказом передбачуваних вад необмеженої демократії.

Будь-яка БІОГРАФІЯ (тобто життєпис) за природою жанру має бути вибірковою, зокрема й тоді, коли йдеться про автобіографію. Ніхто, навіть сам біографічний суб'єкт, не спроможний розповісти про всі емоції, вчинки, успіхи і невдачі, які, зрештою, визначають перебіг людського життя та кар'єри. Ця істина особливо справедлива для життєвого шляху Фокіона, оскільки, повторюючи важливий факт його біографії, античні джерела, що збереглися, не повідомляють надто багато інших деталей з його історії. До того ж у цій біографії я не претендую на вичерпну інтерпретацію постаті Фокіона і не маю на меті спростувати інші думки про нього. Сучасні дослідники давньогрецької історії надто розходяться в загальних оцінках цього діяча. Одні вважають його здібним лідером, який робив усе можливе для своєї батьківщини в надзвичайно складний період, хоч і припускався критичних помилок, тоді як для інших він не мав політичної ваги. В останньому випадку репутацію Фокіона як філософського героя, з яким жорстоко поводився неосвічений натовп, підхопили після його смерті — спочатку автократичний режим в Атонах, а набагато пізніше — еліти в Європі, що відчували ненависть до демократії.

Цю книгу я писав, маючи перед собою кілька цілей. По-перше, я сподівався показати, чому біографію Фокіона варто читати заради неї самої як зворушливу оповідь про трагедію визначної особи, яка мала добрі наміри, але зазнала невдачі. Я також розраховував, що ця оповідь стане стимулом для читачів визначити питання і труднощі, над якими в наш час буде «добре помізкувати в такому контексті», коли демократія, схоже, перебуває під загрозою в усьому світі. Поняття «добре помізкувати в певному

контексті» відображає важливу думку французького антрополога Клода Леві-Стросса в його дослідженні тотемізму: ми можемо отримати користь для себе, розмірковуючи над думками й поведінкою людей у культурах, відмінних від нашої. Катастрофічна нездатність атенців вирішити свої розбіжності в останні десятиліття життя Фокіона фактично приречла їхнє місто-державу на нескінченну невизначеність і дрейфування за течією, що й спричинило занепад Атен. Нездатність атенців об'єднатися врешті призвела до придушення найвідомішої демократії Греції<sup>4</sup>.

Давні греки оцінювали громадських діячів насамперед за тим, як ці чоловіки (а в патріархальному світі Фокіона всі офіційні політичні лідери були чоловіками) діяли й висловлювалися щодо «спільного блага і користі» (*koinon sympheron* — так давні греки називали загальне благо). Особливо коли громада перебувала під сильним тиском, ці оцінки могли кардинально різнитися, оскільки тоді, як і зараз, не було згоди щодо того, що насправді є спільною вигодою і користю, що саме є тим корисним і добрим, яке має належати всім. Брак згоди щодо такої важливої теми в соціальній і державній політиці зберігається до сьогодні й видається переконливою підставою для того, щоб якомога ретельніше проаналізувати біографію Фокіона. Коли я пишу цю книгу в Сполучених Штатах у 2023 році, політична риторика несамовито загострилася, відбуваються бурхливі протести, а в деяких колах навіть обговорюють питання про вихід зі складу федерального союзу.

Як бачимо, історія Фокіона знову відгукується в сьогоденні. Вона вказує на тривожну проблему для демократії в нинішньому політичному середовищі: необхідність знайти продуктивний шлях розвитку для окремих людей і їхніх громад, коли в питанні щодо того, як сприяти спільній вигоді й користі, розбіжності громадян стають настільки поляризованими і гострими, що загрожують зруйнувати державу. Безперечно, варто намагатися пом'якшити руйнівний емоційний вплив такої кількості агресивних висловлювань і дій, створивши принаймні надію на

взаємну співпрацю в майбутньому. Агенці часів Фокіона цього зробити не змогли. Нині ми маємо діяти краще.

Ця біографія Фокіона нагадує радше мозаїку, у якій бракує багатьох елементів, ніж цілісно окреслений портрет. А втім, вона також може мати значення для дискусій, що точаться сьогодні про те, який підхід до управління державою найкраще підтримує спільну вигоду й користь у нашому дедалі небезпечнішому світі. Коротко кажучи, видається корисним і правильним запитати, що ми можемо висувати на основі історії Фокіона, роздумуючи про майбутнє нашої демократії і про те, як ми, громадяни й лідери, можемо сприяти загальній вигоді й користі для всіх. Саме в цьому контексті історія життя Фокіона заслуговує на увагу, оскільки, як писав Вільям Фолкнер у романі «Реквієм за черницею»: «Минуле ніколи не буває мертвим. Воно ще навіть не проминуло».

## ВІДКРИТТЯ НЕБЕЗПЕЧНОГО СВІТУ

**А**нтичні джерела про Фокіона не повідомляють нічого певного про його ранні роки, навіть точну дату його народження наприкінці V століття до н. е. Утім, наші знання про життя в Давній Греції загалом дають нам уявлення про те, яке дитинство він міг мати, що своєю чергою допомагає виявити ймовірний вплив на його особистісний і психологічний розвиток. Винятково важливим для подальшого життя Фокіона стало поступове усвідомлення того, що реальність його світу зовсім не така, якою видавалася йому напочатку.

Греки в часи Фокіона визнавали, що досвід дитинства має глибокий вплив на подальше становлення людини в емоційному, когнітивному і фізичному плані. Спостереження Платона про те, що речі, які вивчають у дитинстві, мають дивовижну силу залишатися в пам'яті, стало загальновизнаною істиною. Очевидно, що люди розвиваються по-різному — все залежить від спадковості та соціально-економічних обставин. Тож не кожен хлопчик у стародавніх Атонах сприймав би описані тут умови дитинства в такий самий спосіб. Можливо, дехто дійшов відмінних від Фокіонових висновків про те, як реагувати на поступове усвідомлення суперечливих рис свого суспільства. Дехто, виходячи з власних ресурсів, явно вирішив, що єдиним прийнятним варіантом за таких умов є безупинне розпусне існування й потурання самому собі. Але гедонізм, хоч би яких форм він

набував, явно не став вибором Фокіона для його подальшого шляху<sup>5</sup>.

Усе, що ми знаємо про батька Фокіона, це його ім'я — Фок. Про матір у нас немає навіть таких елементарних відомостей. Ми не можемо стверджувати, чи походила вона з достатньо заможної родини і принесла значний посаг, як того очікували від наречених з матеріально забезпечених родин. Якщо так, то цей капітал, згідно з атенським законодавством, формально залишався її власністю — точніше, власністю її першого опікуна (кіріоса). Жінка в Атенах завжди юридично перебувала під опікою близького родича-чоловіка. Після її смерті опіка переходила до її дітей, щоб забезпечити їм можливість самим стати в майбутньому батьками.

У стародавніх Атенах, як і в будь-якому іншому суспільстві, гроші відігравали величезну роль у формуванні життєвого шляху людини. Античні автори розходяться в думках щодо матеріального становища родини Фокіона. Плутарх наводить слова майже сучасника Фокіона, грецького біографа і політичного діяча Ідоменея (приблизно 325–270 роки до н. е.), який стверджував, що Фокіон походив з простої родини, а його батько був ремісником і виготовляв товчачі до ступ. Римський історик I століття до н. е. Корнелій Непот у своїй короткій біографії запевняє, що Фокіон завжди був бідний. Натомість Плутарх категорично заперечує, що Фокіонова родина не мала високого статусу. Грецький біограф упевнено робить висновок, що Фокіон походив із заможної сім'ї вищої верстви, засновуючи свою оцінку на відомому факті, що Фокіон здобував освіту в Платонівській академії. То було приватне товариство, яке могли відвідувати лише заможні люди, котрі не мусили витратити кожен день на роботу, щоб забезпечити себе і свої родини<sup>6</sup>.

Відомості про дорослу кар'єру Фокіона вказують на те, що він справді володів значним майном і ліквідним капіталом. Інакше він не зміг би служити капітаном військового корабля (трієрархом), адже така посада потребувала чималих видатків із власних

коштів. Фокіон отримав це призначення, коли йому було лише близько двадцяти шести років. Позаяк до цього віку Фокіон навряд чи міг самостійно заробити достатній статок, він мав успадкувати якісь маєтності, що й уможливило таку затратну державну службу. Це приватне багатство в його родині, ймовірно, сягало щонайменше двох поколінь, адже відомо, що інший Фокіон також служив трієрархом у знаменитій морській битві між флотами Атен і Спарти приблизно за дев'ять років до народження нашого Фокіона. Оскільки ім'я Фокіон було для стародавніх Атен доволі рідкісним, цей чоловік міг бути його дідом.

Зможність родини Фокіона відрізняла його від переважної більшості сучасників, чий нижчий матеріальний статус, порівняно із соціальною елітою, призводив до того, що остання вважала так званих «багатих» за «бідних». Цей поблажливий ярлик застосовувався навіть тоді, коли «бідні» мали достатній заробіток, щоб забезпечити свої сім'ї харчами, одягом і житлом. Певна річ, багатим велося в Атонах набагато легше, ніж бідним, особливо тому, що бідним доводилося тяжко працювати, заробляючи на прожиття. Однак досвід Фокіона, який він здобув у ранньому дитинстві в добре забезпеченій родині, що, безперечно, володіла рабами, мав довготривалий вплив на його подальше життя та формування його особистості.

Так, приміром, маленькою дитиною Фокіон ніколи не знав, що таке голод чи самотність. Але зрештою він дійшов до розуміння того факту, що не тільки він, а й усі інші існують у світі, сповненому постійних небезпек. Починаючи від народження, безпека була чимось надзвичайно важливим, але страшенно невловним. Немовлята за часів Фокіона вмирили із жахливою регулярністю. Багатьом з них не вдалося пережити навіть своє народження або перші тижні й місяці життя. Проблеми під час пологів, інфекції, нещасні випадки, а для деякого й розпачлива бідність гарантували, здавалося б, нескінченний потік дитячих смертей — реальність, якої юному Фокіону годі було уникнути.

Крім того, з часом Фокіон, імовірно, міг усвідомити, що дітей іноді покидають навіть ті сім'ї, які цілком спроможні їх утримувати. Брутальна, але суспільно прийнятна практика відмови від дитини була одним з варіантів, коли сім'я — насамперед, як правило, батько — вирішувала, що немовля не варте того, щоб його ростити. Причини такого рішення були різні: дитину могли вважати фізично неповноцінною або ж підозрювати, що вона народилася внаслідок позашлюбного зв'язку матері. Таких новонароджених залишали самих десь на вулиці часто в уже відомих місцях для покинутих немовлят. Там вони або помирали, або ж їх хтось підбирав. Підібраних дітей могли виховувати як членів родини або продати в рабство задля отримання прибутку. Діти, які перебували під захистом сім'ї і згодом розуміли, що їм пощастило уникнути такої жахливої долі, доходили одного висновку: невизначеність, ба навіть смертельно небезпечна невизначеність — постійна ознака людського існування.

Небезпека для життя не надто зменшувалася, коли діти підросали. Загалом у часи Фокіона від чверті до половини дітей не доживали до дорослого віку. Хвороби чи смертельні нещасні випадки, напевне, забрали не одного друга дитинства Фокіона. А коли мати народжувала чергову дитину, ризик стосувався не лише новонародженого немовляти. Старші діти могли через це залишитися без матері. Жінки надзвичайно часто помирали під час пологів, тож ця небезпека набула просто-таки легендарного статусу. Подорослішавши, Фокіон мав можливість оцінити відомий рядок з п'єси атенського трагіка V століття до н. е. Евріпіда, у якій грізна (чужоземна) головна героїня Медея порівнює породіллю із чоловіком у бою. Вона різко заявляє: «Я тричі зі щитом у бій піду, ніж раз бодай пологів муки витерпів». Здається, чимало грецьких жінок погодилися б з її словами<sup>7</sup>.

Великий відсоток дітей мав досвід втрати матері або батька; чоловіки постійно ризикували загинути в одній із воєн, доволі частих у тодішній Греції, або ж стати жертвами хвороб чи нещасних випадків. Отже, атенські діти з обома живими батьками